

Dorpsverplaatsingen aan de Brabantse Maaskant in de wederopbouwperiode

J. CUIJPERS

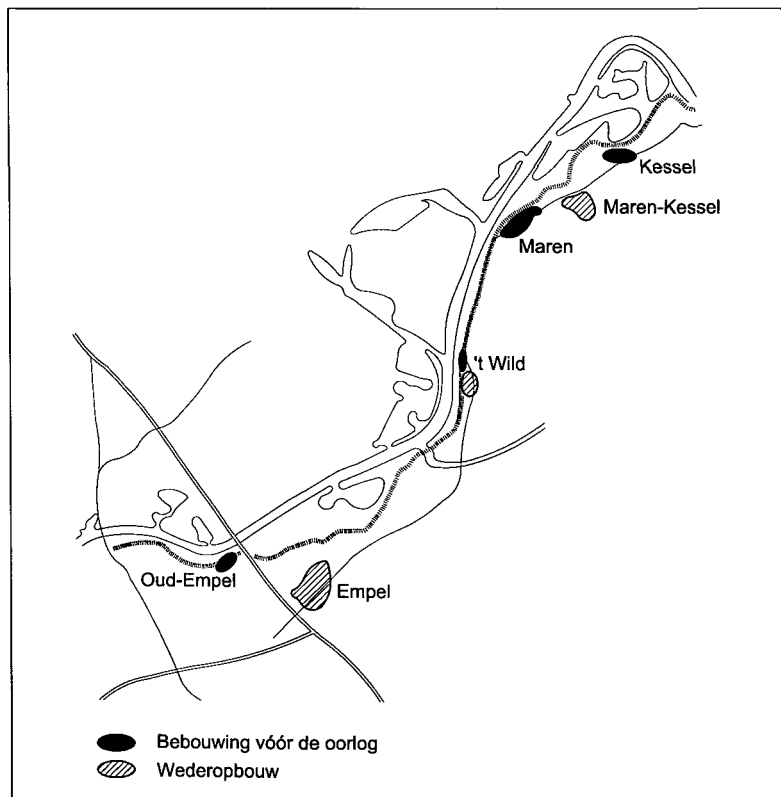
Een weinig bekend fenomeen uit de na-oorlogse wederopbouwperiode is dat van de dorpsverplaatsingen aan de Brabantse Maaskant. De Tweede Wereldoorlog had veel verwoest en met nieuw elan werd de wederopbouw aangepakt. Oude dijkdorpen werden en passant verplaatst naar de achterliggende polder en kregen een plattegrond en een uitstraling die gebaseerd waren op toen heersende ideeën over het traditionele dorpsleven.

In de laatste oorlogswinter 1944/1945 lag het front ter hoogte van het rivierengebied. Het zuiden (Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Nijmegen) was bevrijd, de vijand lag aan de overkant van de grote rivieren en schoot op alles wat boven de dijken uitstak. Commando's voerden raids uit en bliezen zoveel mogelijk potentiële vuurgeleidingspunten op (hoge uitzichtpunten van waaruit beschietingen konden worden gedirigeerd). De beschietingen over en

weer eisten veel mensenlevens en veroorzaakten veel schade aan gebouwen. In enkele maanden tijd werd er meer verwoest dan in alle lange bezettingsjaren daarvoor tezamen (Bosmans en Manning, 1977).

Toen de oorlog eenmaal voorbij was, wilde men met nieuw elan de problemen te lijf gaan: er moest niet alleen worden herbouwd, de schade moest niet alleen worden hersteld, alles moest beter worden dan voorheen. Basis voor de plan-

Kaart van de dorpsverplaatsingen aan de Maaskant in Noord-Brabant. De oorspronkelijke en de nieuwe locaties zijn aangegeven.

nen vormde het Wederopbouwbesluit¹, een van de eerste besluiten die na de capitulatie van de Duitsers in ons land werd genomen. De uitvoering van de wederopbouw werd in handen gelegd van een college van Commissarissen. Voor alle bouwwerken in het land was vergunning van dat college vereist, om de beperkte middelen en arbeidskrachten zo doelmatig mogelijk in te zetten. Iedereen was verplicht uitvoering van door dat college goedgekeurde plannen te gedogen en het college kon onroerend goed onteigenen. Opvallend is, dat de tekst en de systematiek van het Wederopbouwbesluit van 1945 vrijwel gelijklopend is met die van het door de Duitse bezettingsmacht in 1942 afgekondigde wederopbouwbesluit voor het herstel van de in de eerste oorlogsjaren aangerichte schade². Het oudere wederopbouwbesluit klinkt door in het nogal ondemocratische karakter ervan en de enorme bevoegdheden voor een benoemd (niet gekozen) college. Pas in latere jaren werden deze bezwaren ondervangen door aanpassing van het Wederopbouwbesluit.

Vooral de kernen die dicht bij het punt lagen waar Maas en Waal elkaar naderden hadden in die laatste oorlogswinter veel geleden: Empel, Het Wild, Maren, Kessel en Alem (toen Brabants, na gemeentelijke herindeling en wijziging van de provinciegrenzen in 1958 Gelders). Het waren allemaal kernen geweest die geheel of grotendeels uit dijkbebouwing bestonden: kleine, lage dijkwoningen die dicht tegen de smalle dijkweg gebouwd waren op steile dijktafhuizen. Bebouwing van het maaiveld was onmogelijk geweest, doordat tot 1924 de Beerse Overlaat regelmatig werkte en al het binnendijks land overstromde. De Beerse Overlaat werd, na de Maasverbetering uit de jaren '30, in 1942 definitief gesloten: het hele gebied tussen de genoemde Maasdijkdorpen en de zanddorpen Geffen, Nuland en Rosmalen kwam definitief droog te liggen, een geweldige uitdaging in een tijd dat men met nieuw elan de fouten uit het verleden trachtte te vermijden.

DE COMMISSIE 'DORP IN DE POLDER'

Nog voordat de vrede goed en wel een feit was, werd in april 1945 een Commissie 'Dorp in den Polder' in het leven geroepen. Hoe de initiatieven precies tot stand zijn gekomen, is niet meer te achterhalen, maar de samenstelling van de Commissie doet vermoeden, dat de toen in uitvoering zijnde ruilverkaveling 'Laag Heemaal en Lith' een rol heeft gespeeld. Het doel van de commissie was *het stichten van een nieuwe dorpskern in het deel van het voormalige overstromingsgebied der Beersche Maas (...) en het stimuleren van den bouw van boerderijen in den polder op of bij de landerijen*³.

In het door de commissie vervaardigde rapport, dat reeds op 18 april 1945 klaar was, wordt geconcludeerd dat een plek bij het verwoeste Het Wild de meest geschikte plaats was om een nieuw dorp te stichten⁴. Hier zou niet alleen de bevolking uit Het Wild zich moeten vestigen, maar ook te verplaatsen boeren uit de Maasdorpen en de heikanterers (Rosmalen, Nuland, Geffen, Heesch).

In eerste instantie wilde men zo spoedig mogelijk overgaan tot het oprichten van een kerk en een school. Om aan de benodigde gronden te komen en om een goed plan te laten opstellen, had men de medewerking van het gemeentebestuur van Alem c.a. hard nodig. Deze voelde er echter weinig of niets voor een niet-publiekrechtelijk orgaan een nieuw dorp in de polder te laten stichten en wilde *zelf de leidende figuur zijn en zelf een uitbreidingsplan ontwerpen*⁵. Van de Commissie is daarna niets meer vernomen. Wel is de door de commissie uitgezochte plaats benut als locatie voor de wederopbouw van Het Wild.

Blijkbaar heeft het initiatief ook bij de andere te herbouwen dorpen ideeën gegenereerd om de oude, krappe dijkdorpen in een ruime en moderne vorm te herbouwen op het maaiveld. Het ontwerp van de Wederopbouwplannen werd opgedragen aan de Provinciale Planologische Dienst, toentertijd een van de weinige instanties in deze regio met voldoende stedenbouwkundige expertise om een project van deze omvang

Hoog bezoek aan het verwoeste Oud-Empeel in de zomer van 1945: links vooraan de Rotterdamse burgemeester M. Oud, rechts naast hem de waarnemend burgemeester van 's-Hertogenbosch, H. Loeff; uiterst rechts (met knickerbocker) de stedenbouwkundige ir. C. van Oijen, de ontwerper van de wederopbouwplannen van Empeel, Het Wild en Maren-Kessel (foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, collectie Fotobureau Het Zuiden).

aan te kunnen pakken. De dienst was in die jaren vooral belast met advisering en assistentie van gemeenten op stedenbouwkundig vlak (Bais en van der Meijen, 1981). Deze taak heeft de dienst gehouden tot 1967. De plannen werden ontworpen door ir. C. van Oijen, een stedenbouwkundige met een duidelijke voorkeur voor de ontwerppopvattingen van de Delftse School.

MAREN-KESSEL

Maren en Kessel waren beide langgerekte kerkdorpen, bestaande uit zwermen bebouwing met een zekere concentratie rond de kerk. Ook hier werden aanzienlijke verwoestingen aangericht. Meest pregnant was de verwoesting van de kerken door Duitse commando's uit vrees dat de torens door de geallieerden als uitkijkpost voor de vuurgeleiding zouden worden gebruikt.

Nu beide kerken verwoest waren, pleitte de pastoor voor samenvoeging van de parochies. Al snel kreeg hij het gemeentebestuur en de bevolking mee in zijn idee. De naam van de nieuwe kern vormde geen enkel probleem: omdat men – overigens ten onrechte – dacht dat de naam van het nabijgelegen Lithoijen een samentrekking was van Lith en Oijen (de dorpen waar Lithoijen tussenin ligt), moest de nieuwe dorpskern tussen Maren en Kessel dus vanzelfsprekend Maren-Kessel heten. Maren-Kessel is gebouwd langs de oude verbindingsweg tussen Maren en Kessel, de Achterstraat (de huidige Provincialeweg). De kern ligt ongeveer halverwege de dorpen. De kerk staat vrijwel exact op de grens tussen de dorpsgebieden van Maren en Kessel.

De geschiedenis van de nieuwe kern Maren-Kessel begint officieel op 14 januari 1950, toen

het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw het Wederopbouwplan Maren-Kessel goedkeurde (Gemeente Lith/Adviesbureau Cuijpers, 1996). De kerk en een nieuwe school zouden het middelpunt worden van de nieuwe dorpskern. Alle nieuwe accommodaties (scholen, gemeenschapshuis, sportterreinen) werden in deze kern geprojecteerd. In de oorspronkelijke kernen Maren en Kessel werden bestaande woningen hersteld, maar werd geen nieuwbouw meer toegestaan.

De wegenstructuur van Maren-Kessel weerspiegelt de nieuwe planmatige opzet van de kern en is van het moderne orthogonale type. De straten staan loodrecht op de voornaamste as, de Provincialeweg. Alle gebouwen zijn in dezelfde richting geplaatst, behalve de kerk die op traditionele wijze zuiver oost-west gebouwd is. Naast de vrij modernistische en heldere stedenbouwkundige structuur heeft ook de kern Maren-Kessel heel duidelijk de kenmerken van de *Delftse School*. Deze stroming werd geïnitieerd en uitgedragen door prof. Granpré Molière, hoogleraar stedenbouwkunde aan de Technische Hogeschool van Delft (vandaar de naam). In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog was deze Delftse School duidelijk de overheersende stroming in de Nederlandse architectuur. Vele gebouwen, die in de wederopbouwperiode werden opgericht, zijn gebouwd in deze stijl, die daarom ook wel *wederopbouwstijl* genoemd wordt.

De architectuur van de Delftse school wordt gekenmerkt door het gebruik van traditionele materialen (baksteen en hout, geen zichtbaar staal of beton, geen platte daken), traditionele bouwvormen (langgevelboerderijen, landarbeidershuisjes) en traditionele gebouwonderdelen (daklijsten, deurlijsten om de voordeur, luiken). De stedenbouw van de Delftse school richtte zich eveneens op traditionele waarden, harmonische inpassing van nieuwbouw in bestaande situaties en traditioneel en streekgebonden materiaalgebruik. Geknikte rooilijnen, dorpspleintjes, eigen stoepen en veel straatgroen waren de

elementen, waaruit een stedenbouwkundige compositie werd gemaakt.

Maren-Kessel werd opgebouwd als een traditioneel dorp met dorpspleintje, kerk, winkels op de hoek en een open woonbebouwing. De traditionalistische sfeer blijkt onder meer uit het feit, dat de kerk niet in de hoofdrichting van de straten gezet werd, maar enigszins schuin, zuiver oost-west gericht. Vooral in het gebied rond het Kerkplein is de sfeer die de oorspronkelijke ontwerper van Maren-Kessel beoogde, nog duidelijk herkenbaar. De kerk, het pleintje, de pastorie en de begroeiing geven tezamen een vriendelijke, dorps- en bijna tijdloze indruk. De R.K. Kerk H. Lambertus is gebouwd in 1951 door de architect J. de Reus. De kerk is opgetrokken uit baksteen en heeft natuurstenen omlijstingen. De kerk heeft een basilicaal schip op rechthoekige plattegrond, een vieringstoren en een halfronde absis. Aan de westzijde is een breed fronton met reliëf: een mengeling van scènes.

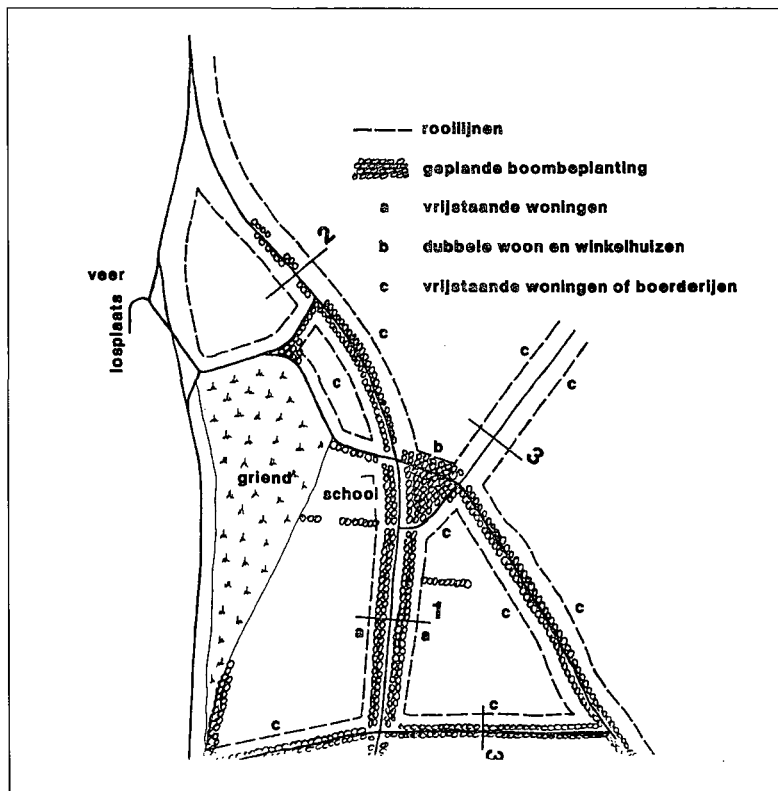
Oud-Maren en Oud-Kessel bestaan nog wel. De stedelijke vernieuwingen en uitbreidingen uit de jaren '50-'90 zijn er grotendeels aan voorbij gegaan, waardoor de kerntjes nog enigszins een beeld geven van de landelijke kernen van voor de oorlog.

Maren-Kessel heeft zich ontwikkeld tot een volwaardig dorp, met kerk, winkels, een school. De landarbeiderswoningen zijn grondig verbouwd en vergroot en worden nu bewoond door forensen.

HET WILD

Het Wild was voor de oorlog geen kerkdorp, maar een gehucht, bestaande uit bescheiden dijkwoningen, voornamelijk aan de binnenzijde van de Maasdijk (Cuijpers, 1992). Deze woningen zijn in de laatste oorlogswinter vrijwel allemaal verwoest. Anders dan bij de andere kernen is er hier geen oude bebouwing herbouwd. Slechts een typische tussenberm aan de binnenzijde van de dijk herinnert tegenwoordig nog aan de vroegere ligging van deze kern.

Plattegrond van het wederopbouwplan van Het Wild. Het driehoekig pleintje in het midden is er nog steeds (nu in gebruik als hertenkampje). De geplande kerk en school zijn er niet gekomen. Alleen een café is thans als centrumvoorziening aanwezig.

De nieuwe kern werd niet ver van de oude kern gesticht op een plek waar een aftakking richting Oss aansloot op de nieuwe provinciale weg tussen Empel en Lith. Op dat kruispunt werd een driehoekig groen dorpspleintje gepland (in de plantoelichting 'Brink' geheten). Het zou het centrum van de nieuwe dorpskern gaan vormen. Er werd een café gepland (dat inderdaad gerealiseerd is en nog steeds functioneert) en een school (die niet gerealiseerd is). De oorspronkelijke ideeën om ter plaatse ook een kerk te bouwen bleken al spoedig te hoog gegrepen. Langs de overige wegen waren rooilijnen (voor vrijstaande woningen of boerderijen) opgenomen.

In het dorpscentrum werd, net als in Empel, een 'brink' gedacht. Dit is een dorpspleintje in de noord- en oost-Nederlandse esdorpen. Het brinkdorp werd toentertijd gezien als een ideaal

type van het Nederlandse dorp. Vele van de nieuwe dorpen in de Wieringermeerpolder bevatten net zulke brinkachtige elementen (Grampré Moliere, 1932). Aan de brink zou, behalve huizen, ook de school een plaatsje vinden. Een welkom verschijnsel in het streven naar het inhaken op oudtijds gegroeide dorpsvormen was het feit, dat de nieuwe wegen ter plaatse een vrij grillig, althans niet haaks, verloop zouden krijgen. Daardoor lijkt Het Wild ook qua wegenstructuur (radiaal of uitstralend) op een brinkdorp. Het wegenbeloop was echter al elders en eerder (ten behoeve van de ruilverkaveling Het Laag Heemaal) ontworpen.

Het ontwerp van de dorpskern is ook een typisch voorbeeld van de 'Deltse school'. Het Wederopbouwplan van Het Wild en de dwarsprofielen laten de historiserende sfeer van het ontwerp duidelijk zien.

Het wederopbouwplan van Het Wild is momenteel in grote lijnen gerealiseerd. Aan de Nieuwe Provinciale Weg zijn woningen gekomen, zoals die gedacht waren: vrij laag, bescheiden, pretentieloos. Vooral de oudere woningen, uit de beginjaren van de nieuwe kern, ademen in hun architectuur de sfeer, die ook het stedenbouwkundig plan tot uitdrukking brengt: een zekere hang naar traditie, het voortbouwen op ontwikkelingen. De nieuwere woningen zijn moderner van architectuur, zonder duidelijke wortels in het verleden.

EMPEL

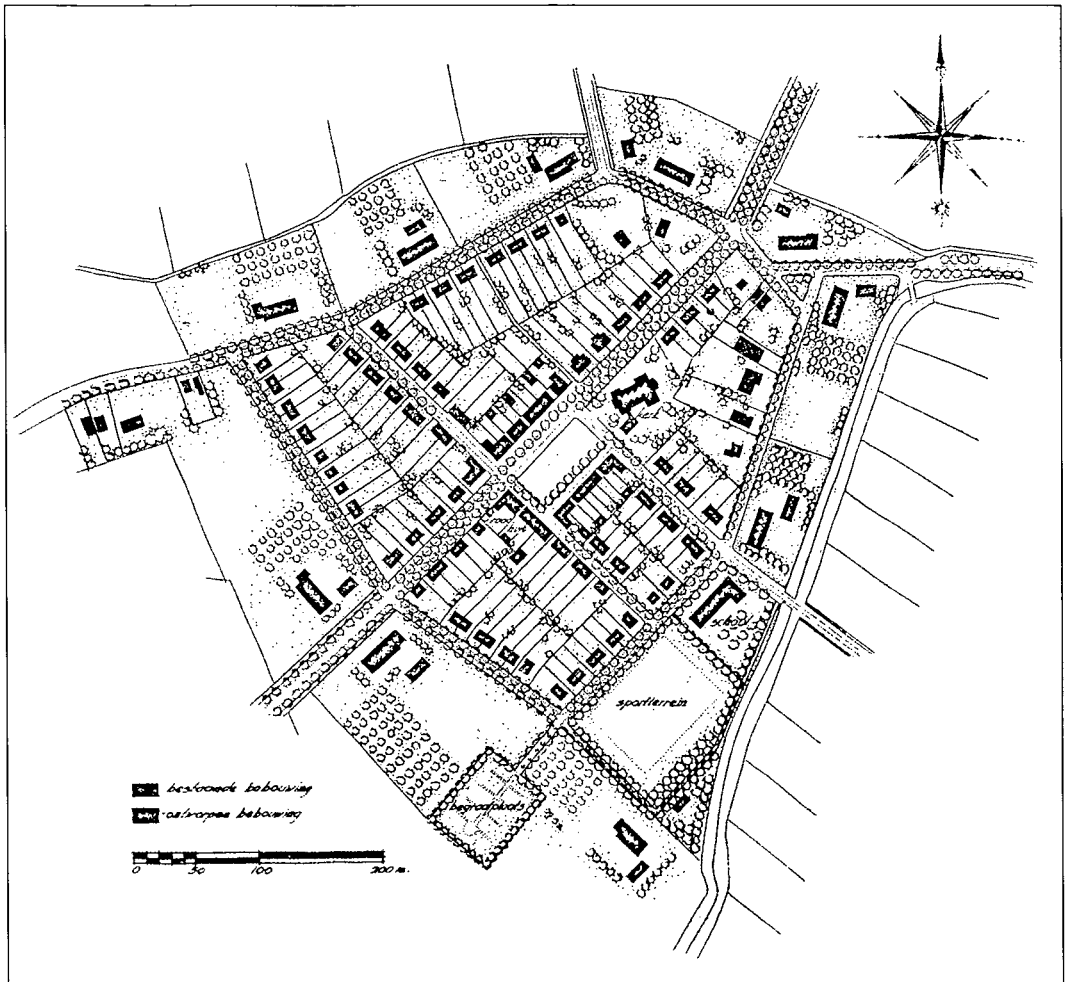
De nieuwe kern Empel werd gesticht op de plaats waar al enkele gebouwen aanwezig waren (buurtschap 't Slot). *Voor de plaats van het nieuwe dorp ging reeds van den aanvang af de gedachte uit naar Het Slot, een zandopduiking temidden van de kleigronden (...). De plaats (...) biedt verschillende voordeelen, waaronder zijn te noemen*

de gunstige ligging zoowel ten opzichte van Den Bosch als van de buurtschap Gewande (...). Vervolgens zal door het in verband met de toekomstige vervanging van weiland door akkerland en de daarmee gepaard gaande vestiging van landbouwbedrijven in den polder van veel belang zijn dat het verzorgingscentrum centraal is gelegen, aan welken eisch de gekozen plaats eveneens goed voldoet. (...) Tenslotte is ook het drinkwater ter plaatse van goede kwaliteit, dit in tegenstelling tot het oude Empel, waar het water zeer slecht is (H.M.B., 1949).

De gepubliceerde eerste plattegrond van de kern behoefde volgens het bijbehorende artikel weinig commentaar. *Er is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de bestaande structuur in het terrein, welke structuur goede aanknopingspunten opleverde. Het hoofdmoment werd bepaald door de samenkomst van de in het ruilverkavelingsplan opgenomen weg Den Bosch-Het Wild-Maren en Kessel en den weg Het Slot-Rosmalen. De samen-*

Het nieuwe Empel in 1952. Op de voorgrond de hijsbommen voor weer een nieuwbouwproject. Rechts achter een oud boerderijtje op een terpachtige verhoging. Van de vooroorlogse bebouwing op deze plaats is tegenwoordig niets meer zichtbaar. Zelfs de terp is enkele jaren geleden afgegraven. Op de achtergrond de gerealiseerde kerk in het centrum van Empel (foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, collectie Fotobureau Het Zuiden).

Een vroeg ontwerp van de nieuwe kern Empel, zoals gepubliceerd in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1949.

komst wordt geaccentueerd door een brink waaraan de voornaamste gebouwen – kerk en raadhuis – komen te liggen. Het plan biedt ruimte voor ongeveer 150 woningen, een begraafplaats, school, sportterrein en parochiehuis, alsmede de reeds genoemde kerk en het raadhuis. De kerk met pastorie, een school en een 100-tal woningen zullen in de naaste toekomst moeten worden gebouwd, waarna dus nog een uitbreidingsmogelijkheid be-

staat voor een 50-tal woningen. Bovendien kunnen aan den rand van de kern boerderijen worden gesticht. In den nieuwen vorm en op de nieuwe plaats zal het herbouwde Empel zodoende een aantrekkelijk element kunnen vormen in en menselijke schaal geven aan het weidsche open landschap van den Maaskant (H.M.B., 1949). De ontworpen plattegrond heeft in de jaren tussen eerste ontwerp en realisering nogal wat wijzigingen ondergaan, is duidelijk aangepast, meer op de traditionalistische leest geschoeid: het centrale dorpsplein is niet rechthoekig, maar langgerekt driehoekig gerealiseerd (en

De Brink van Empel omstreeks 1965. Uiterst rechts het gemeentehuisje van de gemeente Empel en Meerwijk, dat slechts 10 jaar dienst heeft gedaan. Toen werd die gemeente bij 's-Hertogenbosch gevoegd (foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, collectie Fotobureau Het Zuiden).

heet – ook nu nog – ‘De Brink’) en de wegen hebben in plaats van geknikte rechtstanden een meer vloeiend verloop gekregen. Het ontwerp is nog steeds goed herkenbaar in het centrum van de huidige kern Empel. Net als in Maren-Kessel is de kerk zuiver oost-west gericht. Vooral de bebouwing rondom de Brink, in een sobere, traditionele stijl, ademt nog duidelijk de door de ontwerper beoogde dorps sfeer (Gemeente 's-Hertogenbosch, 1990).

De wederopbouw van Empel betrof de grootste dorpsverplaatsing van de drie. Ook werd hier de verplaatsing het meest rigoureuus uitgevoerd. Volgens getuigen werden zelfs de stoffelijke overschotten van overledenen op de begraafplaats van Oud-Empel opgegraven en herbegraven op de begraafplaats van het nieuwe dorp. De overledenen hoorden blijkbaar bij de toekomst en niet alleen bij het verleden (Van Lierop, 1996).

De kern Empel ademt in zijn centrum nog de oude landelijke sfeer, maar is inmiddels geheel opgeslokt door de stad 's-Hertogenbosch en is een deel van de uitgestrekte woonwijken rondom die stad geworden.

Het oude kerntje Oud-Empel bestaat ook nog steeds, maar het kost moeite om het handjevol dijkwoningen te ontdekken aan de rand van de woonwijk Maaspoort van 's-Hertogenbosch, in de verdrukking tussen de grootschalige woonbebouwing van deze wijk en de autoweg A2.

BESLUIT

Uit bovenstaande blijkt dat na de oorlog aan de Brabantse Maaskant drie nieuwe nederzettingen zijn ontstaan, op een nieuwe locatie en met een nieuwe plattegrond. Deze nieuwe dorpen zijn gebouwd volgens de principes van de ‘Delftse School’, dat wil zeggen met traditionele materialen, bouwvormen, gebouwonderdelen en

plattegronden, teruggegrepen op oude voorbeelden, ook al kwamen die soms uit een heel ander deel van Nederland.

Village relocations on the banks of the Maas in Brabant during the reconstruction period

A little known phenomenon from the post-war reconstruction period is that of the relocation of villages on the banks of the Maas in Brabant. The war had caused tremendous devastation and the reconstruction was approached with new zest. Old dike villages were relocated to the polder behind them and were given a lay-out and character based on the then prevailing ideas about traditional village life.

NOTEN

- 1 Besluit van 7 mei 1945, houdende voorzieningen betreffende den wederopbouw van het grondgebied van het Rijk in Europa, Staatsblad 1945 no. 67, Breda, 1945.
- 2 Een van de weinige wezenlijke verschillen was het feit dat de 'Algemeen gemachtigde' uit het Duits Wederopbouwbesluit werd vervangen door een College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw.
- 3 Gemeentearchief Lith, nr. -1.777.811.3, Commissie 'Dorp in den Polder' (1945), brief van 6 september 1945.
- 4 *Naar onze meening verdient de onder I genoemde plaats, die betrekkelijk hoog is gelegen, waar eenige wegen samenkomen, waar de grond geschikt is, hiervoor verreweg de voorkeur, temeer daar hier redelijkerwijze gerekend kan worden op vestiging van de vroegere bevolking van 't Wild, zoodat de kans van spoedige verwezenlijking hier het grootste is* (Commissie Dorp in de polder, pre-advies d.d. 18 april 1945 p.5).
- 5 Gemeentearchief Lith, dossier Dorp in de Polder, schrijven van de burgemeester van Lith en Alem c.a. aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant d.d. 29 oktober 1945.

LITERATUUR

- BAIS, B. EN C. VAN DER MEIJDEN (1982). 40 jaar in vogelvlucht. Jaarverslag PPD Noord-Brabant, 1981. 's-Hertogenbosch. pp. 19-20.
- BOSMANS, J. EN A.F. MANNING (1977). Het bevrijde zuiden. In: OUDHEUSDEN, J.L.G. VAN, EN J.A.M. VERBOOM (RED.). Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden. pp. 5.
- GEMEENTE LITH/ADVIESBUREAU CUIJPERS (1996). Toelichting bij het Bestemmingsplan Maren-Kessel, Lith/'s-Hertogenbosch.
- CUIJPERS, J. (1992). De Wederopbouw van Het Wild. De Maaskroniek 15, pp. 375-386.
- GRAMPRÉ MOLIERE, M.J. (1932). De Wieringermeerpolder. Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, pp. 196-211.
- H.M.B. (1949). Verplaatsing van het dorp Empel. Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, pp. 7-9.
- GEMEENTE 'S-HERTOGENBOSCH (1990). Cultuurhistorische Inventarisatie – deel 3 – Empel Slot, 's-Hertogenbosch.
- LIEROP, TWAN VAN (1996). Geen heimwee naar het dorpje aan de dijk – Leo de Bekker blikt terug op gedenkwaardige ontwikkeling van Empel. Brabants Dagblad, 4 mei 1996, p.13.